

JOODSE BURGERS IN **DEN HELDER:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Den Helder*

Dr. Ingrid van der Vlis
Laura de Jong MA
Mirjam Vriend MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, november 2022

Joodse burgers in Den Helder: onteigening en rechtsherstel
Onderzoek in opdracht van gemeente Den Helder

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Ingrid van der Vlis, Laura de Jong, Mirjam Vriend, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Den Helder: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Den Helder

Afbeelding omslag

Het laatste bombardement op 13 april 1945 richtte in Den Helder veel schade aan op het Havenplein. Ook het marinemonument 'Voor hen die vielen' raakte beschadigd.

© Regionaal Archief Alkmaar (RAA003012972)

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	9
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	16
2. Opdracht en conclusies	19
Drie vragen	19
Conclusies over de onteigeningen	20
Conclusies over het rechtsherstel	21
Conclusies over de bejegening	21
Vervolg	22
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Gebruikte archieven	27
Onze methode	31
4. Onteigeningen	37
Ontrechting en deportatie	37
Registratie, onteigening en roof	39
De Verkaufsbücher	40
Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen	42
Burgemeester en gemeenteraad	43
Commissaris der Provincie	45
Beschuldigingen na de bevrijding	46
5. Rechtsherstel	49
Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp	49
Rechtsherstel	51
Grootboekinschrijving	54
Gemeentebelastingen	56
6. Bijlagen	63
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Den Helder	63
Literatuur	69
Archieven	72
Websites en kranten	73

1. Inleiding

Bij het uitbreken van de oorlog woonde de 70-jarige vrijgezel Daniël Salomon Beek in het voorname pand Loodsgracht 13. Hij woonde daar samen met zijn twee zussen Maartje en Retje, die ook ongehuwd waren. Ze waren kinderen uit een welvarend slagersgezin. Daniël Salomon had in datzelfde vak goed geboerd. Hij investeerde zijn geld in onroerend goed in Den Helder en kon zich daarmee op zijn oude dag goed redden. Daniël bezat een aantal weilanden en woningen, onder meer in de Blomdwarssteeg en de Kooistraat. Trouw bezocht hij de synagoge, en hij was penningmeester van de Joodse gemeente.

Na het oorlogsgeweld van mei 1940 werd de situatie in Den Helder steeds gevaarlijker, vooral voor Joodse burgers. De namen van de familie Beek kwamen op een registratielijst te staan en met een reeks maatregelen werd hen alles afgepakt wat zij bezaten. In augustus 1941 werden hun onroerende goederen onteigend. Daniël had geen enkele zeggenschap meer over zijn panden. Een pandje in de Middenstraat werd verkocht aan Hendrik en Cornelis Burgers, en een weiland in de Helderse polder was voortaan van Jan Lampert.

Terwijl de nieuwe eigenaren hier hun voordeel mee deden, werd de familie Beek via Westerbork gedeporteerd. In het voorjaar van 1943 werden Maartje, Retje en Daniël in Sobibor vermoord.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. Ook de meeste Joodse burgers van **Den Helder** werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen.

Dit rapport gaat ook over de bevindingen voor de toenmalige zelfstandige gemeenten Huisduinen en Julianadorp.

Salomon Meijer Manheim werkte zijn leven lang als smid in de volkswijk Ouwe Helder. Hij was sinds 1893 getrouwd met Sara Grunwald, samen hadden ze drie kinderen: Meijer, Roosje en Isaac. De familie Manheim had een winkel voor huishoudelijke artikelen in de Langestraat. Aan het begin van de oorlog moesten zij Den Helder verlaten en naar Amsterdam verhuizen, waar Sara in 1941 overleed. Salomon Meijer werd in 1942 naar Westerbork gedeporteerd en daarna naar Auschwitz, waar hij op 26 maart 1944 werd vermoord. Van de kinderen overleefde alleen Isaac de oorlog.

Salomon Meijer Manheim bezat aan het begin van de oorlog een aantal panden in Den Helder: aan de Koningstraat, in de Blomsteeg en in de Langestraat. Het perceel in de Koningstraat werd in 1944 verkocht aan NSB'ers

Dirk en Reindert Kwast, grote opkopers in Den Helder. De Duitse bezetter brak de andere panden in datzelfde jaar af voor oorlogsdoeleinden. Voor de Koningstraat vond in 1948 rechtsherstel plaats. Het perceel kwam weer terug in het bezit van familie Manheim en werd ten slotte in 1952 verkocht. Voor de onteigende en gesloopte panden verliep het rechtsherstel anders. De afgebroken huizen hadden in 1944 een aantekening in het Grootboek voor de Wederopbouw gekregen, met daarbij een bedrag genoteerd. Die aantekening stond op naam van de Duitse bezetter, maar ging na de oorlog over naar de erfgenamen. Zij ontvingen dat bedrag toen de huizen werden herbouwd. Tot die tijd kregen zij een jaarlijkse rentevergoeding.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Den Helder doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgung een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) uit nog drie hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van onze onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook is er een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf bezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland

Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrenten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet in 2000 verontschuldigingen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf ont-eigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de '**burgemeester in oorlogstijd**' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politiek tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Voor het uitvoeren van deze opdracht konden we altijd terugvallen op de bereidwillige medewerking van Paul Post, directeur van het Regionaal Archief Alkmaar. De gemeentearchieven van Den Helder zijn daar ondergebracht. Medewerkers in de studiezaal van Regionaal Archief Alkmaar en van het Nationaal Archief in Den Haag hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Datzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep: Ronny Naftaniël namens het Centraal Joods Overleg, Ruben Boas en Esther de Goede-Vermeer namens NIG Noord-Holland Noordwest, Jan Kikkert namens Stichting Herdenkingsstenen Den Helder en Ben Looije namens gemeente Den Helder. Na de startbijeenkomst in februari 2022 hebben zij kritisch meegelezen met de conceptversie van dit rapport. Bovendien waren ze beschikbaar als wij aanvullende vragen hadden.

Voor de geschiedenis van Den Helder konden we onder meer te rade gaan bij het kwartaalblad *Levend verleden* van de Helderse Historische Vereniging. Belangwekkend waren de uitgaven van Rens Schendelaar over de Tweede Wereldoorlog en het boek *De Kille aan het Marsdiep* van Joop D. Kila over de Joodse gemeenschap. Meer informatie over de lotgevallen van de Joodse inwoners van Den Helder vonden wij op de website van de Stichting Herdenkingsstenen Den Helder.

Erg waardevol was de rondleiding die Jan Kikkert ons in Den Helder gaf. Het was indrukwekkend om de Herdenkingsstenen voor verschillende Joodse inwoners te zien en zeer informatief om stad, die in de oorlog zo is toegetakeld, beter te leren kennen. Voor het kadasteronderzoek konden wij eerder al bouwen op de expertise van Herman de Koning en Hans Giesbertz. Vanuit haar kennis over het ook gebombardeerde Rotterdam adviseerde Marleen van den Berg ons voor dit onderzoek over aanvullende archiefbronnen. Paul Schippers van gemeente Den Helder was bereid ons verder te helpen met naspeuringen in een authentiek Grootboek voor de Wederopbouw. Wij zijn alle betrokkenen erg dankbaar voor hun ondersteuning.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Hans Giesbertz, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een

prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolgning en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het archiefonderzoek uit. Xia van Beuningen, Felix Bosch, Laura Brinkhorst, Jelle Lammers, Eva van Leeuwen, Doortje Swaters en Liza Werkman assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Ingrid van der Vlis Laura de Jong Mirjam Vriend Wim van Meurs Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Ingrid van der Vlis, freelance historicus bij Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2001), werkt aan uiteenlopende historische projecten als onderzoeker, auteur en redacteur

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*; Joods Monument, nr. 139453.
- ² Joods Monument, nrs. 163239, 163240; Kadaster Den Helder, percelen E 4925, D 2923, D 343-344, leggerartikelen 4774, 17294; Grootboekinschrijving, met dank aan Paul Schippers.
- ³ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*; Piersma en Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'; Blauw, 'Verschil maken?'; Te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is'; Piersma en Van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁴ Beyens, *Overgangspolitiek*; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*; Oprel, *The Burden of Nationality*.
- ⁵ Croes en Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan'.
- ⁶ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*; Meershoek, *Dienaren van het gezag*.

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname, waaronder Den Helder.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Drie vragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Den Helder destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van de Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Regionaal Archief Alkmaar en het Noord-Hollands Archief in Haarlem moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrecting

De eerste vraag gaat over de ontrecting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Den Helder gebruikgemaakt van de ontrecting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en

boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Den Helder naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar net zo wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. Hoe gaf de gemeente zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Conclusies over de onteigeningen

1. Den Helder is tijdens de oorlog vaak gebombardeerd. De verkoop van onteigend Joods onroerend goed verliep anders dan in andere steden, omdat veel panden beschadigd waren. Ook hele huizenblokken werden onteigend en gesloopt vanwege strategische overwegingen. Daarom werden er relatief weinig panden verkocht. Joodse woningen kwamen als speculatieobject pas in trek toen de stad voor veel bewoners niet meer toegankelijk was.
2. De registratie van Joods onroerend goed in de Verkaufsbücher is veel minder nauwkeurig dan uit andere steden bekend is. Het onderzoek wijst uit dat van de 52 transacties die in de Verkaufsbücher vermeld staan, nog niet de helft daadwerkelijk voltrokken is.
3. Uit aanvullend kadasteronderzoek blijkt dat Joodse eigenaren in Den Helder samen 93 percelen bezaten, waarvan 5 onbebouwd.
4. Van de 93 onteigende Joodse percelen werden er 39 verkocht en 2 zonder betaling aan een nieuwe eigenaar geschonken.
5. Er zijn geen aanwijzingen dat gemeente Den Helder of de toenmalige zelfstandige gemeenten Julianadorp en Huisduinen Joodse onteigende panden hebben aangekocht. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de voorbereiding daartoe. Burgemeesters en wethouders hebben evenmin – op persoonlijke titel of vanuit hun functie – Joods onteigend vastgoed in Den Helder aangeschaft.
6. NSB-burgemeester E. Frinking, die in 1944 aantrad, had voor hij in Den Helder kwam werken een Joods onteigend pand gekocht in Utrecht.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Van de 39 onteigende en verkochte percelen van Joodse eigenaren heeft bij 37 percelen rechtsherstel plaatsgevonden. Van 2 panden hebben we dat niet kunnen vaststellen.
2. Alle panden die tijdens de oorlog gevorderd en gesloopt werden, kregen als schadevergoeding een inschrijving in het Grootboek voor de Wederopbouw, ingesteld door de bezetter. Dit gold ook voor onteigende panden van Joodse burgers. Bij rechtsherstel werd de inschrijving overgedaan aan de rechtmatige eigenaar.
3. Gemeente Den Helder legde naheffingen op. Zij ontving bij de financiële afwikkeling van een rechtsherstelprocedure meestal de nog openstaande bedragen voor lokale 'wegenbelasting' (straatbelasting, heffing op eigendommen en erven die aan openbare land- of waterwegen lagen). Er zijn geen aanwijzingen dat de gemeente deze bedragen kwijtschold voor Joodse oorlogsslachtoffers.

Conclusies over de bejegening

1. De uitvoerende diensten van de gemeente hebben actief meegeholpen met het administreren van de Joodse bevolking, het leeghalen van hun woningen en het tijdelijk verhuren van de panden voor deze verkocht werden, net als in andere gemeenten gebeurde.
2. In de gemeentelijke stukken van B en W en gemeenteraad wordt geen onderscheid gemaakt tussen Joodse en niet-Joodse burgers. Dat sluit naadloos aan bij hoe de rest van Nederland omging met Joodse burgers die slachtoffer waren van de nazibezetting en deportatie.
3. De lokale pers besteedde af en toe wel aandacht aan het specifieke oorlogsleed van Joods Den Helder.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. Dat geldt ook de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp in opdracht van de Wehrmacht, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners.

De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeente-bestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in Nederland. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen, door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling over de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen tot Den Helder, maar tot alle betrokken Nederlandse gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Alkmaar voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n twintig gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit gebruikt om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In dit rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar Joods was, speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om voor ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was, en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhandler) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen wisten de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of hadden ze dat kunnen weten. Desondanks trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim na de oorlog niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderiving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindelings- en omnummering

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat meestal in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele indrukken uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Voor het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de grootste collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als

Algemeen Neder-
landse Beheer van
Onroerende Goederen.
Deze organisatie werd
opgericht om huisbezit
van Joden na hun
deportatie te verkopen
voor de NGV.

De in augustus 1945
opgerichte Raad voor
het Rechtsherstel was de
coördinerende instantie
voor het ongedaan maken
van de ontrenting van
personen en instellingen
en het herstel van
rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945
tot 1967 belast met het
opsporen, beheren en
eventueel liquideren van
vijandelijke vermogens en
de vermogens van land-
verraders, maar ook van
gedepoteerde of onder-
gedoken Joden. Het NBI
kenden talrijke regionale
vertegenwoordigingen en
zelfs een aantal kantoren
wereldwijd.

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat ze vaak alleen het uiteindelijke resultaat laten zien, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁸

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zijn de archieven van de betrokken notarissen en makelaars. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen zichtbaar met deze kantoren, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Den Helder en omgeving zijn goed toegankelijk via de website van het Regionaal Archief Alkmaar. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze doorzocht met een uitgebreide lijst aan zoektermen rondom

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

Joods onroerend goed en oorlogsaankopen. Mede hierdoor konden we enige uitspraken doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechts-herstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een indruk op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeenten naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om te zoeken naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) in de notulen en besluiten van raad en college, en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹⁰ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld wordt, als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de

Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In Den Helder zijn ruim honderd panden onteigend, waarvan nog niet de helft is doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archief-collecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹¹

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. Meestal werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had, of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten, zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden heeft plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode werkte maar in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed konden zijn geweest op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing: bijvoorbeeld leegstand of verhuur.

Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog, en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden minder belangrijk, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof*; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Schütz, *Kille mist*.
- ¹⁰ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹¹ Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Onteigeningen

Den Helder was in de jaren dertig een levendige stad, met een rijk uitgaans- en verenigingsleven. Aan het hoofd van de ongeveer 37.000 inwoners stond burgemeester Govert Ritmeester. Hij was lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), een voorloper van de VVD. De stad profiteerde van de werkgelegenheid van de scheepswerven en de enige marinebasis van Nederland, die strategisch op de Kop van Noord-Holland lag.

Toen de oorlogsdreiging in 1939 toenam, waren het juist die twee troeven die Den Helder meteen op scherp zetten. De kustverdediging moest uitgebreid worden en de militaire verdedigingslinie – met de vier forten Kijkduin, Erfprins, Westoever en Dirks Admiraal – werd betrokken. Duizenden hectares weiland werden onder water gezet. Bij het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 wist de verdediging alle Duitse aanvallen af te weren. Toen Nederland op 14 mei capituleerde, leek de stad ongeschonden uit de strijd te komen. Later die dag lieten drie Duitse vliegtuigen alsnog hun bommen op Den Helder los. De piloten wisten niet dat Nederland zich al overgegeven had.

De strategische ligging en de marinewerf bleven de hele oorlog een nadeel voor Den Helder, Huisduinen en Julianadorp. Geallieerden probeerden in de nacht van 24 op 25 juni 1940 met een bombardement de marinebasis te vernietigen – tevergeefs. Als gevolg van dit grote bombardement vielen in de binnenstad 38 doden, vooral door brand.

De Kop van Noord-Holland was voor de Duitse militairen een belangrijk onderdeel van de kustverdediging. Den Helder werd tijdens de oorlog getroffen door meer dan 150 bombardementen, er ontploften 32 zeemijnen tegen de dijk en duizenden woonhuizen gingen verloren. In totaal vielen er 179 dodelijke slachtoffers en raakten 168 burgers gewond.¹

Duizenden inwoners werden geëvacueerd vanwege de bombardementen en vanaf 1942 vanwege de bouw van de **Atlantikwall**. Vanaf 1 november 1943 gold Den Helder officieel als **Sperrgebiet**. De stad veranderde in een spookstad, toen de bezetter tussen februari en april 1944 zo'n 1.800 huizen liet slopen voor een vrij schootsveld. De afbraak trof het complete Oude Helder, een arme wijk met boerderijen en vissershuisjes. Daarnaast werden de Hoofdgracht, Achterstraat, Weststraat, Keizersgracht, Dijkweg en Kanaalweg met alle tussengelegen zijstraten met de grond gelijk gemaakt. Aan de Kanaalweg langs het Marsdiep stonden duurdere huizen, een schouwburg en de synagoge.²

Door de Duitse bezetter opgerichte verdedigingslinie langs de Noordzeekust om een aanval uit Engeland te kunnen weerstaan.

Gebied dat vanuit militaire doeleinden door de Duitse bezetter was verklaard tot 'verboden voor gewone burgers'. Alleen inwoners met een Ausweis kregen toegang.

Ontrechting en deportatie

Hoewel alle inwoners van Den Helder meteen vanaf mei 1940 werden geconfronteerd met oorlogsleed, maakten de Joodse burgers zich de meeste zorgen. Het nieuwe regime voerde antisemitische maatregelen in die tot doel

hadden Joodse inwoners te ontrecchten en uiteindelijk zelfs te deporteren en vermoorden.

Aan het eind van de 18^e eeuw hadden de eerste Joden zich in Den Helder gevestigd. Na de oprichting van een kleine synagoge in de wijk Oude Helder (1808) volgde in 1837 een groter onderkomen aan de Kanaalweg. Op die plek bouwde men in 1928 een nieuwe synagoge in de stijl van de Amsterdamse School. De Joodse gemeente omvatte in de jaren voor de oorlog niet veel meer dan zo'n dertig gezinnen, maar had wel een vaste plek verworven in de stad.

Onder de Joodse inwoners waren relatief veel kooplui en middenstanders als slagers, bakkers en textielhandelaars. De meesten bezaten een eigen woning of bedrijfspand. Er waren verschillende verenigingen en in 1936 werd een lijkhuis gebouwd op het Joodse deel van de begraafplaats in Huisduinen. Bij de opening van dat lijkhuis sprak burgemeester Govert Ritmeester geruststellende woorden. Niet alleen de Joodse gemeenschap maakte zich zorgen over het opkomende nationaalsocialisme in Duitsland, anderen deden dat ook. De burgemeester benadrukte dat 'zolang wij iets te zeggen hebben' de Joodse inwoners zich geen zorgen hoefden te maken over ongelijke behandeling.³

In januari 1941 had de Nederlandse overheid niets meer te zeggen en eiste de bezetter aparte registratie van alle Joodse burgers. Ambtenaren van gemeente Den Helder stelden verschillende lijsten op. Een deel hiervan is bewaard gebleven in het gemeentearchief, onder de naam *Stukken betreffende het handhaven van de aanmeldingsplicht voor personen van Joodse bloede, 1934-1944*. De meest complete lijst telt **123 Joodse inwoners**. We weten niet wanneer deze lijst precies werd samengesteld; het aantal klopt wel ongeveer met gegevens uit een eerdere studie naar de verplichte registratie van Joodse inwoners in Den Helder. Op een andere lijst staan 41 van deze bewoners nog een keer. Zij waren uit de stad geëvacueerd na de bombardementen in juni 1940. Hun adressen in onder meer Hilversum, Schagen, Amsterdam en Alkmaar werden ook opgeschreven en doorgegeven aan de politie.⁴

De registratie van Joodse inwoners gebeurde in opdracht van de nazi-bezetter, maar werd wel uitgevoerd door gemeenteambtenaren, zoals overal in het land gebeurde. Zij hielpen onder meer mee de afstammingsgegevens op orde te krijgen. De registratie had tot doel erachter te komen wie alle Joodse burgers waren en waar zij zich bevonden. Het was de opmaat naar de grootschalige deportaties die vanaf juli 1942 plaatsvonden. Vanuit Amsterdam werden Joodse burgers per trein via Westerbork naar concentratiekampen in het oosten gedeporteerd. Precieze cijfers over het aantal Joodse slachtoffers uit Den Helder zijn lastig te achterhalen. Veel bewoners waaierden in de eerste oorlogsjaren – al dan niet gedwongen – uit over het land. In zijn onderzoek naar de Joodse gemeenschap becijferde dominee Joop D. Kila in 1999 dat van de Joodse inwoners die in het voorjaar van 1940 in Den Helder woonden, er 116 mensen afgevoerd en vermoord werden.⁵ De Stichting Herdenkingsstenen Den Helder ontdekte nog twee namen en houdt een aantal van 118 omgebrachte Joodse slachtoffers aan.⁶

De nazibezetter ging niet uit van zelfgekozen lidmaatschap van de Joodse gemeente, maar van een racistische indeling gebaseerd op afstamming. Daardoor doken ook termen als 'voljoden' en 'halfjoden' in de lijsten op.

Registratie, onteigening en roof

Onderdeel van de vervolging van Joodse inwoners was hun economische ontrecting. Om bij de overheid te mogen blijven werken, was een zogenoemde 'Ariërverklaring' nodig. Wie die niet kon laten zien, raakte zijn of haar baan bij de gemeente of in het onderwijs kwijt. Leo Pinkhof, leraar tekenen aan de Ambachtsschool in Den Helder, trof dit lot. Hij ging nog een tijdje aan de slag in het **Joods Werkdorp** in de Wieringermeer. Twee jaar later werd Leo in Sobibor vermoord, net als zijn vrouw en vier kinderen.⁷

Vanaf 1941 ontnam de nazibezetter met een reeks verordeningen stelselmatig alle bezittingen van Joodse inwoners af: van aandelen en sieraden tot landbezit en woonhuizen. Bedrijven kwamen onder beheer van een bewindvoerder om te worden opgeheven of 'geariseerd'. Landbouwgrond moest door de Joodse eigenaar zelf verkocht worden en banktegoeden dienden te worden overgemaakt naar Lippmann, Rosenthal & Co, beter bekend als **roofbank Liro**. Voordat (on)roerende goederen onteigend werden, werden ze eerst geregistreerd.

In augustus 1941 viel het besluit dat Joodse burgers hun onroerend goed en hun privé aan derden verstrekte hypotheken moesten laten registreren door de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV). Ze hadden er daarna geen enkele zeggenschap meer over. De NGV stelde beheerders aan om de panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, werden de huizen leeggehaald en probeerde de beheerder de panden te verkopen. Voor Den Helder was kantoor P. Everout uit Amsterdam beheerder van al het onroerend goed. Het beheer en de verkoop werden overgelaten aan lokale makelaars. Zo adverteerde de Helderse makelaar C.J. Bosch in 1943 met huizen 'voor geldbelegging', in gezamenlijke krantenadvertenties met Everout uit Amsterdam en onder andere Sindram uit Hoorn.⁸

Ook bij de uitvoering van deze verordening handelde de gemeente op last van de nazibezetter. Politieagenten kregen de taak woningen leeg te halen zodra de Joodse inwoners gedeporteerd waren. In de map met lijsten in het gemeentearchief zit een ongedateerde Duitstalige lijst met 35 geëvacueerde 'Judenwohnungen'. Daarbij staat het aantal kamers vermeld, net als de locatie waar de meubels waren ondergebracht, de plek waar de sleutel was afgegeven en de eventuele nieuwe huurder of koper. 11 van de panden waren gehuurd van een 'Ariër', 22 waren bezit van een Joodse eigenaar, 1 was van gemeente Den Helder en 1 van de Israëlitische Gemeente. Dat laatste complex was de synagoge aan Kanaalweg 77, in het kadaster omschreven als 'kerk, school en erf'. In de meeste gevallen weten we niet waar de inboedel is gebleven. De sleutel van 9 woningen lag bij de politie.⁹ Het lijkt erop dat deze lijst werd opgesteld toen alle Joodse inwoners uit Den Helder waren weggevoerd en hun koop- of huurwoningen 'op de markt' kwamen. Maar wie de lijst heeft opgesteld en wat de precieze status van deze lijst is, is niet bekend.

Het Joods Werkdorp werd in 1934 opgericht om Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk een opleiding te geven die hen voorbereidde op emigratie naar Palestina. In 1941 werd het dorp ontruimd.

De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

Vanuit het gemeentehuis klonk geen openlijk protest tegen anti-Joodse maatregelen en het deporteren van Joodse inwoners, zoals vrijwel nergens gebeurde. Uit eerder onderzoek blijkt wel dat burgemeester Ritmeester niet inging op een verzoek van de nationaalsocialistische vrouwenorganisatie. Die wilde goederen uit onteigende Joodse winkels gebruiken om uniformen van te maken. Wel willigde hij een verzoek in van de Joodse Salomon Coltof. Nadat zijn Modehuis Coltof in de Keizerstraat was onteigend en hij verplicht naar Amsterdam was verhuisd, vroeg Coltof in 1943 om een bewijs van zijn langdurige vrijwilligerstaken voor de gemeenschap in het algemeen. Coltof hoopte hiermee vrij te blijven van deportatie. Zo'n papiertje zou hem overigens niet hebben kunnen redden. Doordat hij kort daarna onderdook, heeft hij de oorlog wel overleefd.¹⁰

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher staan voor Den Helder 52 transacties geregistreerd, waarmee 100 unieke adressen gemoeid zijn.¹¹ Deze financiële administratie van de nazibezetter levert op het eerste gezicht veel precieze informatie op. In kolommen staan allerlei zaken vermeld: de oorspronkelijke eigenaar, de koper, de verkoopprijs en de voorlopige en definitieve verkoopdata. Toch kent deze bron beperkingen, alleen al door verkeerd gespelde namen die hier opvallend vaak opduiken. Kijk naar Levie Colthof, die op Spoorstraat 43 woonde en verschillende panden bezat in Den Helder. In de Verkaufsbücher staat zijn achternaam afwisselend genoteerd als 'Colthof', 'Coltof' en 'Calthof'. Stadsgenoot Nathan Coltof behoorde ook tot de huizeneigenaren. Zijn naam leverde nog eens drie varianten op: 'Calhof', 'Colhof' en 'Caltof'. De lijst wemelt van zulke verschrijvingen. Mede hierdoor werden 3 adressen uit Den Helder dubbel genoteerd.

Ook andere familienamen komen meerdere keren voor: Elte, Grünwald, Oudkerk, Polak en Prins. Het waren meestal leden van gerespecteerde en bekende Joodse families in Den Helder, die vaak een winkel of andersoortige onderneming in de stad bestierden.¹² Zo waren de broers Meijer en Philip Mozes Polak directeur van het goedbezochte etablissement Casino aan de Kanaalweg 158, met verschillende zalen voor muziek, toneel en dans. In de Verkaufsbücher staat dat Meijer de eigenaar was. Dat is maar deels waar: hij had een aandeel in het bedrijf. Om de anti-Joodse maatregelen te ontlopen, droeg hij dat aandeel over aan zijn niet-Joodse schoonzoon Jan Andries Korff. Het pand werd dus niet aan Korff verkocht, zoals de vermelding in de Verkaufsbücher lijkt te suggereren. Meijer overleefde de oorlog, zijn broer Philip Mozes Polak werd in 1943 in Sobibor vermoord.¹³

Om de tekortkomingen van de Verkaufsbücher zoveel mogelijk teniet te doen, hebben we verder onderzoek gedaan. De lijsten die op last van de bezetter zijn gemaakt met namen van Joodse ingezetenen, hebben we gecombineerd met het kadaster. Ook keken we naar biografieën op de website van het Joods Monument en naar bestaande literatuur. Daardoor ontdekten we nog een

aantal eigendomswoningen, die dus wel onteigend maar niet verkocht waren.¹⁴ Gecombineerde woon/bedrijfspanden hebben we – vanwege de volledigheid – meegenomen in het overzicht. Fabrieken en bedrijven van Joodse inwoners werden eerder en op een andere manier onteigend. De uitkomst was overigens hetzelfde als bij woningen: de eigenaren raakten hun zeggenschap over de onderneming kwijt. Na de oorlog kregen zij of hun erfgenamen die pas na een rechtsherstelprocedure terug.¹⁵

Ondanks hun tekortkomingen geven de Verkaufsbücher wel een beeld van de praktijk van de verkoop van onteigend Joods bezit. De eerste voorlopige koopdatum voor Den Helder was 6 augustus 1942. Het onteigende Spoorstraat 96 van Nathan Coltof ging toen voor 9.000 gulden naar zijn buurman en kaashandelaar G. Konijn, die een paar maanden later ook Spoorstraat 93/95 van koopman Levie Colthof kocht. Dit pand kostte hem 10.000 gulden.

Konijn was er relatief vroeg bij. Naast zijn 2 aankopen werd in 1942 nog 14 keer een voorlopige koop beklonken. Voor het merendeel van de transacties gebeurde dit in 1943 (35 keer), gevolgd door nog 4 transacties in 1944. Door de aanhoudende bombardementen zal een deel van de onteigende Joodse woningen zo beschadigd zijn geweest, dat het niet aantrekkelijk was om ze te kopen. Het lijkt erop dat Joodse woningen in Den Helder pas populair werden toen de stad als Sperrgebiet voor veel bewoners al niet meer toegankelijk was. Investeerders kochten relatief goedkope percelen. Ze speculeerden op een goede verkoop als de stad weer vrijgegeven werd.

De gemeenten Den Helder, Huisduinen en Julianadorp hebben volgens de Verkaufsbücher geen aankopen gedaan. In 1944 kreeg Den Helder een NSB-burgemeester, Engelbert Frinking (waarover meer op de volgende pagina's). Ook hij en NSB-wethouder D.W. Buys komen niet in deze administratie voor.

Bij de eerste transacties in 1942 ging het om ondernemers uit Den Helder die op een voordelige manier een pand konden aanschaffen. Soms was dat een pragmatische actie. Lubertus Krul van Firma Krul huurde voor zijn Fotografisch Atelier en Fotohandel al tien jaar het pand Koningstraat 21 van drie Joodse eigenaren: Henri Blits, Jacques Blits en Coenraad Veerman. In oktober 1942 kocht Lubertus het pand voor 8.000 gulden, zodat hij zijn bedrijf daar voort kon zetten. Tot in het voorjaar van 1953 bleef de fotozaak aan de Koningstraat gevestigd. Daarna opende een naaimachinewinkel van Singer in dat pand.¹⁶

De transacties die verder voor Den Helder in de Verkaufsbücher staan, leveren voor ons als onderzoekers regelmatig onduidelijkheden op. Dat komt voor een belangrijk deel doordat Den Helder tijdens de oorlog grotendeels verlaten was. Vanaf begin 1944 was de stad zelfs deels afgebroken. Vergeleken met andere steden staan er opvallend vaak transacties in de Verkaufsbücher die niet doorgingen. Soms staat er geen definitieve koopdatum, en soms wel, ook als de koop niet doorging. Dankzij aantekeningen in het kadaster weten we zeker dat een eigendom is overgedragen. Daarom hebben we alle panden nagetrokken via een grondige zoektocht in het kadaster. Daaruit blijkt dat van de 52 vermelde transacties met 100 adressen nog niet de helft echt verkocht werd.

Op het eerste gezicht waren K.H.R. Sindorff (15 transacties, 29 adressen) en de broers Reindert en Dirk Kwast (23 transacties, 48 adressen) de grote opkopers in Den Helder. Maar dat gold alleen voor de broers Kwast, hoewel ook van hun opgetekende aankopen een deel (16 adressen) nooit werd uitgevoerd. Van de 29 adressen waar de Amsterdamse makelaar Sindorff in Den Helder als koper bij vermeld staat, is slechts 1 pand ook daadwerkelijk gekocht. Hoewel het in het belang van de Duitse bezetter was om de onteigende Joodse panden voor zo'n hoog mogelijke prijs te verkopen, konden makelaars niet zomaar alles vragen. Sindorff kreeg in 1944 een flinke boete, omdat hij zijn huizen te duur verkocht en 1.000 gulden had geëist voordat hij een nieuw huurcontract opmaakte. Sindorff mocht vijf jaar lang zijn beroep niet uitoefenen, want als makelaar mocht hij zich niet onrechtmatig verrijken. Het ging hier overigens niet speciaal om Joods onroerend goed, maar om zijn beroepsuitoefening in het algemeen.¹⁷

De totale som van alle opgeschreven transacties voor Den Helder in de Verkaufsbücher was ruim 600.000 gulden. Als we dit corrigeren door alleen te kijken naar de inderdaad verkochte panden, komt het bedrag op de helft uit. De gemiddelde prijs voor een pand in Den Helder (bijna 6.000 gulden) zegt weinig over de handel, want de betaalde bedragen lagen extreem ver uit elkaar. Middenstraat 119 in de wijk Oude Helder van Daniël Salomon Beek – waarover we in de inleiding vertelden – werd voor 50 gulden gekocht door stadgenoten Hendrik en Cornelis Burgers. De voorlopige koop was in 1943 gesloten, de definitieve koop vond in 1944 plaats – toen de hele wijk gevorderd en gesloopt werd. Van alle ruim 7.000 transacties die voor heel Nederland in de Verkaufsbücher staan, is dit een van de laagstbetaalde bedragen. Vermoedelijk was het huis een ruïne, en kocht het stel dit pand alleen om compensatie voor de vordering te ontvangen. Aan de andere kant van het spectrum ligt de aankoop die de broers Reindert en Dirk Kwast deden. Zij betaalden 80.000 gulden voor Prins Hendriklaan 1a, eigendom van Francisca Grünwald. Dat waren vier percelen die zij in erfpacht bezat. Ook het pand Koningstraat 4, dat gebouwd was op een van de percelen, was bij de koop inbegrepen.

Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen

Niet alle onteigende Joodse panden kwamen in de Verkaufsbücher terecht. Een deel werd niet verkocht en het mag duidelijk zijn dat de administratie niet foutloos was. Van alle transacties uit de Verkaufsbücher hebben we de panden opgezocht in het kadaster. In het kadaster staat per pand elke verkooptransactie, eventuele mede-eigenaren en of er een inschrijving was in het hypotheekregister. Bezat een Joodse eigenaar meer panden dan in de Verkaufsbücher staan, omdat ze bijvoorbeeld niet verkocht waren, dan staan ze wel op diens kadasterlegger genoteerd met de aantekening dat ze in beheer waren genomen door de NGV. Op die manier leverde het kadasteronderzoek een paar extra adressen van Joods vastgoed op.

In tabel 1 staan 93 percelen vermeld met ongeveer 130 adressen. De meeste adressen zijn woningen, 5 percelen zijn onbebouwde grond. Hoewel het

door de oorlogsschade in Den Helder lastig is om precies te bepalen wiens eigendom een pand was, mogen we ervan uitgaan dat we het merendeel van het onroerendgoedbezit van Joodse burgers in kaart hebben.

Voor al deze adressen hebben we in het kadaster gecontroleerd of ze inderdaad zijn verkocht. Van de percelen werden er 39 verkocht en 2 werden zonder tegenprestatie geschonken aan een nieuwe eigenaar. Maar liefst 52 percelen zijn niet verkocht. Van de verkochte percelen controleerden we ook of ze tijdens de oorlog nog eens werden doorverkocht. Regelmatig maakten kopers – en soms ook gemeenten – gebruik van een tussenhandelaar. Op die manier konden ze verdoezelen dat ze onteigend Joods bezit kochten. In een aantal gevallen hebben we ook het NBI-dossier ingezien: van de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden die een verzoek tot rechtsherstel hadden ingediend, of van de naoorlogse beheerder van het pand. In tabel 1 staan de resultaten van deze zoektocht.

Concluderend: uit de Verkaufsbücher en het kadaster blijkt dat de gemeenten Den Helder, Huisduinen en Julianadorp niet worden genoemd als koper van onteigende panden. Ook de burgemeesters en wethouders komen niet op persoonlijke titel in de administratie voor. De afwezigheid van de gemeente en haar functionarissen in de kadastrergegevens maakt het zeer onwaarschijnlijk dat gemeente Den Helder een afgeronde aankoop heeft gedaan.

Burgemeester en gemeenteraad

Tegelijk met deze kadastrerozoektocht deden we ook uitgebreid onderzoek in de politiek-bestuurlijke archieven van de gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders. De aankoop van vastgoed was immers een officiële beslissing. Die zou dus terug te vinden moeten zijn in de papieren.

Het Regionaal Archief Alkmaar bewaart de archieven van gemeente Den Helder. We hebben de notulen doorgenomen van de vergaderingen van het college van B en W, van 1942 tot en met 1948. De reeks vertoont een gat tussen 21 januari 1944 en 25 mei 1945.¹⁸ Het komt bij meer gemeenten voor dat verslaglegging ontbreekt, vooral over het laatste oorlogsjaar. Omdat de burgemeester van Den Helder vanaf november 1944 ook waarnemend burgemeester van Schagen was en hij daar de helft van de tijd zitting hield, namen we ook een register met burgemeestersbesluiten in die gemeente van 1944 tot 1946 in dit onderzoek mee.¹⁹

Ook hebben we de notulen van de gemeenteraad doorgenomen, van 1942 tot en met 1948. De reeksen staan geboekt als gemeenteraadsnotulen, maar van eind 1941 tot mei 1945 zijn het eigenlijk besluiten van de burgemeester die 'de taak van de gemeenteraad waarneemt'.²⁰ Notulen van de besloten vergaderingen die af en toe gehouden werden, hebben we doorgenomen voor de periode van 1940 tot 1950.

In Den Helder werd, net als in andere Nederlandse gemeenten, de gemeenteraad per 1 september 1941 ontbonden. Dat gebeurde op last van rijks-

commissaris Seyss-Inquart, op basis van het **Führerprinzip**. De burgemeester werd het eenhoofdige Nederlandse gezag ter plekke, zonder democratische controle. Wethouders bleven meestal aan als adviseurs en het bestuurlijke gewicht van de diensthoofden werd groter.

Govert Ritmeester was in 1936 als burgemeester aangetreden. In het college had hij drie wethouders aan zijn zijde. Toen de raad werd opgeheven, legden twee wethouders uit principe hun taak neer: P.S. van der Vaart en J. Mulder. Wethouder L.F. van Loo bleef aan tot december 1942, toen hij ontslag kreeg omdat hij niet was opgestaan bij het zingen van het Duitse volkslied. Aan het eind van dat jaar werd ook gemeentesecretaris D.E. van Bolhuis de wacht aangezegd.

Het naziprincipe van de Führer als hoogste politieke instantie, zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Ritmeester schetste na de oorlog hoe zijn werk er vervolgens uitzag:

*'Ik heb week na week op dinsdag- en vrijdagmorgen vergadering van B en W gehouden; ik zat in mijn eentje aan de tafel met den toenmaligen secretaris en heb de belangen van de gemeente behartigd zoo goed als ik deze behartigen kon.'*²¹

Ritmeester gebruikte zijn burgemeesterspositie om in verzet te komen. Hij bleef zo lang mogelijk op zijn post om de bevolking van Den Helder te steunen. Daarnaast wist hij strategische informatie van de Duitse marine en de stellingen in Den Helder door te spelen naar het verzet en de regering in Londen. Op 1 april 1943 werd hij gearresteerd. Via de strafgevangenis in Scheveningen werd hij naar concentratiekamp Sachsenhausen gebracht, en later naar Buchenwald. De Duitse bezetter voelde zich behoorlijk dwarsgezet door Ritmeester, en rekende hierna op een meegaander burgemeester.²²

Na Ritmeesters arrestatie werd NSB'er J. Wessel waarnemend burgemeester. Die taak werd hem opgedragen door de Commissaris der Provincie.²³ Toen Wessel in januari 1944 op bevel van hogerhand werklieden moest oproepen om graafwerkzaamheden voor de Duitse bezetter te verrichten, dook hij onder. In zijn plaats kwam NSB'er Engelbert Frinking als burgemeester in Den Helder terecht. Frinking was al sinds 1933 lid van de NSB en werkte tot 1944 bij gemeente Utrecht. Hij benoemde een vriend uit diezelfde gemeente tot wethouder, D.W. Buys.

Uit eerder onderzoek blijkt dat er over het algemeen twee motieven waren voor gemeenten om Joods onroerend goed aan te schaffen: een luxe ambtswoning voor de burgemeester, of de mogelijkheid om voordelig percelen te kopen die later van pas zouden komen bij stedenbouwkundige plannen.

In de archieven hebben we geen sporen gevonden van een aankoop door een van de burgemeesters. Bovendien is het niet erg aannemelijk dat de pas in 1944 aangetreden NSB-burgemeester Frinking in Sperrgebied Den Helder een riant optrekje voor zichzelf aanschafte. Het tweede motief is wél aannemelijk, aangezien de binnenstad van Den Helder in 1940 gebombardeerd was. Stadverbeteringsplannen moesten het deels verwoeste Den Helder na een Duitse overwinning weer op de rit krijgen.

Hoewel de gemeenteraad in 1940 en 1941 vaak over woningnood sprak, kwamen er geen concrete plannen aan de orde.²⁴ Daarvoor was ook geen geld. Het college gaf in 1942 en 1943 juist vaak toestemming om gemeentegrond aan particulieren te verkopen. Ook werd land uitgegeven in erfpacht. Uit het overzicht van inkomsten en uitgaven van het grondbedrijf, dat bij de notulen zit, blijkt dat de gemeente alleen panden en percelen verkocht en zelf nauwelijks iets aankocht. Het enige pand dat tijdens de hele bezetting werd aangekocht, was het perceel Vijzelstraat 65 in maart 1943, van een niet-Joodse eigenaar. Daarbij onderhandelde men over de prijs van 150 gulden, een bedrag dat de gemeente eigenlijk al te hoog vond.²⁵

Slechts een keer kwam Joods bezit in een vergadering aan de orde. Dat was toen de burgemeester in november 1943 de Joodse begraafplaats in Huisduinen sloot, op verzoek van H.W. Müller-Lehning, de Commissaris voor Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen.²⁶

We hebben de notulen van de gemeenteraad en het college van B en W systematisch doorgenomen. Daaruit blijkt dat de gemeente geen aankoop van Joods onroerend goed heeft gedaan. Om ook uit te sluiten dat de gemeente plannen had om Joods vastgoed te kopen, hebben we de archieven van de Commissaris der Provincie doorgenomen. De gemeente kon namelijk alleen vastgoed aankopen met toestemming van de provincie.

Commissaris der Provincie

De leiding over het provinciaal bestuur was in Noord-Holland relatief snel in handen van een NSB-lid. Commissaris van de Koningin Antonie baron Röell overleed in november 1940. Hij had sinds 1915 deze functie bekleed. Hij werd opgevolgd door NSB'er A.J. (Albert) Backer, die de nieuwe titel Commissaris der Provincie droeg. Backer was een fanatiek aanhanger van het nazibewind. Hij zal eventuele aankopen door de gemeente dus zeker niet uit principe hebben afgekeurd.²⁷

In het Noord-Hollands Archief in Haarlem hebben we gezocht in de besluitenlijsten van het provinciaal bestuur en in stukken over de goedkeuring van gemeenteraadsbesluiten, die beschikbaar zijn voor de periode 1940-1943.²⁸ Wanneer gemeente Den Helder een pand had willen aankopen, zou hier de goedkeuring van zo'n besluit terug te vinden moeten zijn. Dit leidde tot één resultaat: het pand in de Vijzelstraat dat we al noemden.

Voor de jaren 1944-1945 bekeken we de agenda's van besluiten van Gedeputeerde Staten en van het overleg van de Commissaris der Provincie, in het archief van de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Hierin zitten kopieën van correspondentie met burgemeesters over toestemming tot aankoop. Voor Den Helder kwam een keer een voorgenomen besluit tot aankoop binnen van een boerenwoning, twee woonhuizen, een schuur, erven en een weiland. We weten niet of dit om Joods onroerend goed ging. Het bericht kwam binnen in maart 1945, terwijl Gedeputeerde Staten er meestal een paar maanden over deed om een aankoopbesluit goed of af te keuren. Zowel

in het archief van de Gedeputeerde Staten als in het kabinetsarchief van de Commissaris der Provincie vonden we geen verdere informatie over deze voorgenomen aankoop. Waarschijnlijk is de besluitvorming ingehaald door de bevrijding. Het verzoek is nooit behandeld en werd vernietigd toen het NSB-bestuur was vervangen.²⁹

Beschuldigingen na de bevrijding

In de politieke besluitvorming hebben we hiermee alles gecontroleerd en uitgesloten. Een allerlaatste controle op de vraag of individuele bestuurders plannen hadden om Joods vastgoed te kopen, deden we in de bronnen rondom de eventuele berechting en veroordeling van lokale politieke kopstukken. Alle ambtenaren die tijdens de oorlog in dienst waren gebleven, werden gecontroleerd – dat heette ‘gezuiverd’.

Het zuiveringsdossier van burgemeester Ritmeester is dun. Hij was tot zijn arrestatie op 1 april 1943 volgens alle betrokkenen een vaderlandslievende burgemeester geweest. In die functie had hij ‘door zijn handelswijze veel kunnen redden’. Er werden geen maatregelen genomen als gevolg van het zuiveringsbesluit.³⁰ Ritmeester keerde terug op zijn plek en bleef tot 1950 burgemeester van Den Helder.

De aanklachten tegen burgemeester Frinking in zijn CABR-dossier gingen over zijn lidmaatschap van de NSB, aansluiting bij SS Arbeidsfront en hulpverlening aan de vijand. Zijn tijd in Den Helder wordt bijna niet genoemd. Frinking verscheen pas in januari 1944 ten tonele, toen de stad voor het grootste deel militair terrein was. Voordat Frinking burgemeester van Den Helder werd, werkte hij bij gemeente Utrecht. Daar was het zijn taak om ‘Jodenwoningen’ op te sporen en uit te geven en Joodse inboedels te inventariseren. Volgens getuigenissen had hij in Utrecht een Joods onteigend pand bewoond.³¹

Van wethouder D.W. Buys hebben we bekeken wat er precies is gebeurd in de rechtsgang voor het tribunaal in Alkmaar. Dat deden we op basis van krantenberichten. Buys kende Frinking uit Utrecht. Hij werkte daar als personeelssecretaris. Voor zijn overstap naar Den Helder kreeg hij een riant salaris. De belangrijkste aanklacht tegen Buys gaat over het opstellen van lijsten met namen van mannen die in 1944 voor dwangarbeid naar Duitsland uitgezonden moesten worden. Over eventuele aankoop van onteigend Joods onroerend goed gaan de berichten niet. Buys werd veroordeeld tot 2,5 jaar gevangenschap. Van het geld dat hij tijdens de oorlog verdiend had, werd 10.000 gulden in beslag genomen door het Rijk.³²

Uit de drie onderzochte, omvangrijke bronnencollecties blijkt dat de gemeenten Den Helder, Julianadorp en Huisduinen geen Joodse onteigende panden hebben aangekocht. Ook waren er geen voorbereidingen daartoe. Burgemeesters en wethouders hebben ook geen Joods onteigend vastgoed in Den Helder gekocht – op persoonlijke titel of vanuit hun functie.

Noten

- ¹ *Heldersche Courant*, 4-9-1946; Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ² Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ³ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*.
- ⁴ RAA 1064, inv.nr. 7329, 7330; Croes en Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan': 103 Joodse inwoners op 1-10-1941, 119 op lijst uit 1942.
- ⁵ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*, bijlage II. Nog eens vijf Joodse inwoners kwamen om bij bombardementen.
- ⁶ Lemson, *Den Helder Joods verleden*. Het Joods Monument noemt 370 Joden die geboren zijn in Den Helder, waarvan 261 slachtoffer in de Tweede Wereldoorlog.
- ⁷ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*.
- ⁸ *Nieuw Noordhollandsch Dagblad*, 25-9-1943 en 2-10-1943.
- ⁹ RAA 1064, inv.nr. 7329.
- ¹⁰ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*; Joods Monument Zaanstreek, Salomon Coltof.
- ¹¹ In de digitale versie van de Verkaufsbücher staan 55 transacties voor (Den) Helder, maar 3 daarvan zijn dubbel vermeld.
- ¹² Bremer, 'Joden in Nieuwediep'.
- ¹³ Joods Monument, nrs. 213151, 584205; NA, NBI 2.09.16.11, inv.nr. 141988.
- ¹⁴ RAA 1064, inv.nrs. 7329, 7330.
- ¹⁵ Het onderzoeken van alle door de Duitse bezetter overgenomen bedrijven vraagt een net iets andere benadering en andere bronnen. Dit valt buiten onze onderzoeksopdracht.
- ¹⁶ *Adresboek Den Helder* 1933; *Heldersche Courant*, 26-3-1932 opening, 31-12-1951.
- ¹⁷ *De Tijd*, 20-10-1944.
- ¹⁸ RAA 1064, inv.nr. 13672.
- ¹⁹ RAA 0591, inv.nr. 39.
- ²⁰ RAA 1064, inv.nrs. 13489-13495, 13627 en 13671-13676.
- ²¹ RAA 1064, inv.nr. 13492.
- ²² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd; Levend Verleden, Helderse oorlogswonden*.
- ²³ RAA 1064, inv.nr. 13672 en 13492.
- ²⁴ RAA 1064, inv.nr. 13627.
- ²⁵ RAA 1064, inv.nr. 13671-13672 en 13489.
- ²⁶ RAA 1064, inv.nr. 13672.
- ²⁷ Van Baar, *De familie Drukker*; www.parlement.com.
- ²⁸ NHA 0018, inv.nrs. 1026-1036; inv.nr. 4445 Heiloo-Den Helder.
- ²⁹ NHA 0641, inv.nr. 321-323; NHA, 0456, inv.nr. 2; voor deze periode ontbreken de notulen van B en W, dus de voorgenomen aankoop kan daar niet gecontroleerd worden.
- ³⁰ NA, CABR 2.04.67, inv.nr. 23374. Van twee wethouders konden we de geboortedatum niet achterhalen en was het dus niet mogelijk om een dossier op te vragen; de twee andere bleken geen CABR-dossier te hebben.
- ³¹ NA, CABR 2.09.09, tribunaal Alkmaar inv. nr. 15 482. Frinking kocht tijdens de oorlog een Joods onteigend perceel in Utrecht (Maartensdijk), Mr. Tripkade 37. In de Verkaufsbücher stond hij daarvoor foutief vermeld als 'P. Fruiking'. In de loop van 1948 werd dat pand weer door de rechtmatige eigenaar bewoond (*Utrechts Nieuwsblad*, 7-12-1948).
- ³² *Heldersche Courant*, 30-11-1946.

5. Rechtsherstel

Toen nazi-Duitsland op 5 mei 1945 capituleerde, lag Den Helder grotendeels in puin. Het duinlandschap was veranderd in een militaire verdedigingslinie met meer dan 300 bunkers en verschillende mijnenvelden. In de stad waren hele wijken gebombardeerd of platgegooid om vrij schootsveld te hebben. Ongeveer 2.000 woningen moesten hersteld worden en nog eens 2.000 woningen waren volledig verwoest, samen met enkele honderden winkels en andere panden.

Burgemeester Frinking en wethouder Buys werden meteen na de bevrijding opgepakt. Samen met andere NSB'ers, zwarthandelaren en overige collaborateurs werden zij vastgezet in afwachting van hun proces. Den Helder kreeg van de nieuwe Commissaris van de Koningin toestemming om met de oude gemeenteraad door te gaan tot de eerste naoorlogse verkiezingen. Naast burgemeester Ritmeester keerden ook de wethouders Van Loo, Mulder en Van der Vaart terug.¹

Op 3 september 1946 kwam de nieuwgekozen gemeenteraad voor het eerst bijeen. De burgemeester hield een lange toespraak, waarin hij vooral vooruitkeek: de gemeente wilde aan de slag met woningbouw, de wijk Oude Helder kreeg een compleet nieuwe plattegrond, de marine zou terugkeren en inwoners die geëvacueerd waren, konden op termijn weer in Den Helder terecht. Over de weggevaagde Joodse gemeente sprak hij met geen woord.²

Terugkeer uit onderduik of concentratiekamp

Van de Joodse inwoners die in het voorjaar van 1940 in de stad woonden, waren 118 mensen afgevoerd en vermoord. Nog eens 5 Joodse inwoners waren omgekomen bij bombardementen.³ Een uitgebreid stamboomonderzoek becijferde dat Den Helder 246 omgebrachte Joodse slachtoffers telde. Daarbij werd iedere in Den Helder geboren Joodse burger meegeteld, ook de mensen die soms al ver voor de oorlog uit de stad verhuisd waren.⁴

Uit eerder onderzoek weten we dat in Nederland na de oorlog nauwelijks aandacht was voor specifiek Joods leed.⁵ De redentatie van de overheid was dat alle Nederlanders gelijk waren en dat Joden niet apart behandeld moesten worden. Zoiets paste meer bij de discriminatie van de nazibezetters, vond men. Teruggekeerde Joodse burgers of hun nabestaanden wachtte ook in Den Helder geen speciaal onthaal. Hun inboedel was weg, in hun huurhuizen woonden andere mensen en hun koopwoningen hadden vaak een nieuwe eigenaar. Als hun woningen er tenminste nog stonden. Van de 93 percelen van Joodse eigenaren waren er 30 gevorderd, en was de bebouwing erop gesloopt. Hoe cru ook: mede omdat veel inwoners van Den Helder te maken hadden met weggevaagde woonruimte, maakte de gemeente geen afzonderlijk beleid voor Joodse burgers.

Om de problemen van herhuisvesting enigszins het hoofd te kunnen bieden, kreeg niet iedereen direct toestemming om terug te keren. Een enkele keer kwam de benarde positie van Joodse slachtoffers aan de orde in algemene richtlijnen die gemeente Den Helder hierover ontving. De directeur van het Evacuatiebureau Noord-Holland benadrukte dat eerdere woonvergunningen vervielen. Mensen die terugkeerden uit evacuatie moesten economisch onmisbaar zijn, hoewel men minder streng hoefde om te gaan met oorlogsslachtoffers die uit concentratiekampen of na verplichte tewerkstelling terugkeerden.⁶ In hoeverre van die uitzonderingsregeling in de praktijk gebruik is gemaakt, staat niet in de notulen.

Uit ons aanvullend krantenonderzoek blijkt dat in Den Helder wel af en toe aandacht werd besteed aan het onrecht dat de Joden was aangedaan. Op 13 juni 1945 schreef hoofdredacteur J. Bijlsma in de *Heldersche Courant* over Joodse overlevenden die van onderduikadressen terugkeerden. Daarbij werd hun slachtofferschap uitdrukkelijk benoemd, overigens wel in combinatie met het eigen heldendom.

'Het heeft ons goed gedaan, dat er zooveel huizen en harten hebben opengestaan om de meest verdrukte groep van onze bevolking te beschermen tegen de misdadige overvallen en moordpartijen van de Duitsers. Vele leden van de Helderse Joodse gemeenschap zijn helaas gevallen in handen van den vijand en wij zullen hen nooit meer terugzien.'

Tegelijkertijd waarschuwde de redacteur voor antisemitisme dat na vijf jaar nazipropaganda niet zomaar verdwenen zou zijn. Kenmerkend voor de tijdgeest was dat ook Joodse burgers zelf daarvoor verantwoordelijk werden gehouden: 'Onze Joodse vrienden, zij hebben rekening te houden met deze geest en in hun optreden zelf geen aanleiding te geven tot dergelijke opmerkingen.'⁷ Kortom, ze werden vooral geacht geen eisen te stellen.

Teruggekeerde Joodse burgers in Den Helder hadden in de pers een eigen stem, doordat Levy Grünwald af en toe voor de *Heldersche Courant* schreef. Deze vertegenwoordiger en publicist was in Den Helder geboren in een grote ondernemersfamilie. In 1936 was hij met zijn gezin naar Amsterdam verhuisd en daar was hij tijdens de oorlog gedeporteerd. Levy overleefde samen met zijn vrouw Theresienstadt, en hun dochter kwam terug uit Auschwitz. Hun zoon was in datzelfde kamp omgebracht. Ook zes zussen en een broer van Levy werden vermoord.⁸ Ogenschijnlijk ongebroken schreef hij op 18 september 1945 een juichend artikel over zijn terugkeer naar 'Jutterstad':

*'Duizend Helderse handen heb ik gedrukt, allemaal stevige, eerlijke handen, ze knijpen mijn vingers haast tot moes. Eten kan ik bij twintig tegelijk – slapen overal! (..) Boeven hebben Helderse huizen gemoerd, Jutters gemoerd, ze hebben er getrapt, geschonden, geslagen. (..) Den Helder is mooier, schoner en verhevener geworden, de geest die hier heerst hebben de Moffen niet kunnen moeren.'*⁹

De gastvrijheid was welkom. Grünwald bezat voor de oorlog een huis in de Breewaterstraat, dat onteigend was en verkocht werd aan de broers Kwast. Pas in 1947 kwam het huis na rechtsherstel weer aan hem toe. In de tussentijdse jaren schreef Grünwald (ook wel onder het anagram Dlawrnurg) verhalen over Joodse stadsgenoten die de concentratiekampen niet hadden overleefd.

De veerkracht van Levy Grünwald is ook terug te zien bij het handjevol andere Joodse teruggekeerden. In de notulen van het college van B en W wordt in november 1945 al gesproken over de heroprichting van de Joodse gemeente. Alle lopende vorderingen en schulden mochten naar het nieuwe bestuur gestuurd worden.¹⁰ Het is niet bekend of er inderdaad nota's gestuurd zijn. De synagoge aan de Kanaalweg was met de grond gelijk gemaakt. Alleen een deel van de inboedel was nog over. In een krantenadvertentie bedankte het nieuwe bestuur 'allen die tijdens de bezetting hun medewerking hebben verleend voor het transporteren en bewaren der kerkelijke goederen'.¹¹ Bij werkzaamheden op de plek van de voormalige synagoge vond Gemeentewerken in 1947 nog een 'loden rol'. De gemeente droeg die over aan het bestuur.¹²

Er waren Joodse ondernemers, zoals Coltof, Elte, Van Beek en Manheim, die hun zaken weer opbouwden. Maar een nieuwe synagoge kwam er niet. Daarvoor was de gemeenschap te klein.¹³

Rechtsherstel

De Nederlandse regering kondigde al in 1944 vanuit Londen het wetsbesluit **Herstel Rechtsverkeer (E 100)** af. De Raad voor het Rechtsherstel, in augustus 1945 opgericht, was verantwoordelijk voor de afwikkeling hiervan. Onder de Raad vielen de afdelingen Onroerende Goederen en het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Zij voerden het rechtsherstel uit. Het NBI beheerde de bezittingen van veel oorlogskopers die als NSB'er vastgezet waren, maar was ook verantwoordelijk voor de eigendommen van 'vermiste' of 'afwezige' Joden. Was onroerend goed niet verkocht, dan was het nog in handen van de NGV of makelaars als ANBO en Everout – waarvan het NBI ook de administraties had overgenomen.

Het NBI wees beheerders aan voor de bezittingen van Joodse eigenaren. Zij waren verantwoordelijk voor de financiële afhandeling met de oorlogskopers. Het doel was altijd een minnelijke schikking, waarbij de twee partijen het eens werden zonder tussenkomst van een rechter. Medewerkers van de afdeling Onroerende Goederen beoordeelden de schikking. Zodra zij akkoord waren, was het rechtsherstel een feit. Lukte het niet om het eens te worden, dan kon de oorspronkelijke eigenaar of de oorlogskoper een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De uitkomst van zo'n procedure was vaak uiteindelijk toch een minnelijke schikking.

Een belangrijk deel van onze onderzoeksopdracht was het vaststellen of in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed in Den Helder rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond. Dat betekent dat Joodse

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. Soms spraken de Joodse eigenaar en de oorlogskoper met elkaar af dat de verkoop in stand bleef in ruil voor een financiële genoegdoening.

De onteigening – en alles wat daarop volgde – werd bij rechtsherstel nul en nietig verklaard. Dat betekende dat de gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf het moment van onteigening tegen elkaar afgezet moesten worden. De verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten de partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die direct na de oorlog gemaakt waren. In de praktijk was de Joodse eigenaar of zijn erfgenaam vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost, erfgenamen kregen met erfbelasting te maken en wie berooid uit de onderduik kwam, had niet de luxe om lang te onderhandelen. Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om zulke kosten te kunnen betalen.

De Duitse 'doorverkooporganisaties' NGV en ANBO waren er tijdens de bezetting niet in geslaagd om alle onteigende panden te verkopen. Bijvoorbeeld omdat die panden in slechte staat waren of oorlogsschade hadden. In Den Helder was dit aantal relatief hoog, omdat het weinig aantrekkelijk was vastgoed te kopen in een onttakelde stad. Panden werden hier ook nauwelijks doorverkocht. Vanaf januari 1944 was een groot deel van de binnenstad gevorderd voor afbraak. De rest van de stad was nog maar voor een paar mensen toegankelijk. Was een pand niet verkocht, dan hoefde de oorspronkelijke eigenaar – of diens erfgenaam – niet met de oorlogskoper te onderhandelen. Het NBI regelde dan de teruggaaf als beheerder van de bezitsstand van de vroegere Duitse instellingen.

Rechtsherstel was ook nog eens een proces van lange adem, zelfs als een (niet onder beheer gestelde) oorlogskoper welwillend was en direct meewerkte. De overheid hield vast aan wettelijke regels. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijzen van overlijden van mensen die in een concentratiekamp waren omgebracht of vermist waren, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was. Dat er meteen na de oorlog nog geen jurisprudentie was, hielp ook niet mee.

Doel van de Raad voor het Rechtsherstel was dat Joodse eigenaren en oorlogskopers tot een minnelijke schikking kwamen. Daar kwamen ook de meeste teruggaven op uit. Wie niet tot een schikking kwam, kon aankloppen bij de afdeling Rechtspraak. De afdeling behandelde in totaal tussen 1945 en 1967 voor heel Nederland ongeveer 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over effecten, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrecte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er.

Den Helder komt nauwelijks voor in deze indexen. Een steekproef die we deden van bijna de helft van de indexkaarten (13.000) leverde voor Den Helder twee dossiers op. Dat zijn Joodse panden die verkocht werden vóór de verplichte onteigening van onroerend goed in 1941. Dat gegeven zorgde voor discussie over de vraag of het Besluit Rechtsherstel van toepassing was of niet.

Mietje Beek-Oudkerk werd in 1943 in Auschwitz vermoord. Haar erfgenamen vroegen rechtsherstel aan voor haar boerderij met erf en weiland, dat als geheel verkocht was aan J.F. Romar. Die landbouwer pachtte het complex vanaf 1938. Toen de bezetter in 1941 bepaalde dat Joden hun landbouwgrond moesten laten registreren en verkopen, waren huurders en pachters de eersten die de grond konden kopen. Daan Beek, de zwager van Mietje, had aan Romar gevraagd of hij de boerderij wilde overnemen. Romar wilde eerst niet kopen, maar ging uiteindelijk toch overstag. Hij was niet op 'een koopje' uit geweest, hij had zelfs een flinke hypotheek moeten nemen om de grond aan te schaffen. De woordvoerder van Romar benadrukte voor de rechtbank dat de man had gedacht dat het een vrije koop was. Daarom verwachtte hij dat weduwe Beek na de oorlog geen rechtsherstel zou aanvragen.

Maar de raad stelde dat Romar had kunnen begrijpen dat hij hiermee een risico nam als na de oorlog het onrecht dat de Joden was aangedaan teruggedraaid zou worden. Rechtsherstel moest toegepast worden. De partijen kwamen een minnelijke schikking overeen: Romar behield de grond, maar moest de erfgenamen wel financieel compenseren.¹⁴

Samuel Herschel bezat voor de oorlog drie percelen in Den Helder: een pand in de Spoorstraat en een winkel in damesconfectie in de Koningstraat, die uit 2 panden bestond. In mei 1940 vluchtte Samuel naar Engeland, later naar de Verenigde Staten. Hij stelde een bewindvoerder aan die zijn zaken waarnam. Die bewindvoerder moest onder meer de hypotheek van 40.000 gulden aflossen die op de panden in de Koningstraat zat. Na het bombardement van 14 mei 1940 liet de beheerder de opgelopen schade aan het winkelpand herstellen en verhuurde hij het aan caféhouder G. van Baaren. Maar de hypotheek betaalde hij niet. Dat leidde in april 1942 tot een executieverkoop door de Spaarkas, de hypotheekverstrekker, waarbij Van Baaren de 2 panden voor 52.000 gulden kocht. De Raad voor het Rechtsherstel oordeelde dat de Spaarkas fout zat omdat deze óók het pand in de Spoorstraat had verkocht, hoewel dat niet nodig was om de hypotheeksom terug te betalen. De Spaarkas moest de verkoopsom van 5.850 gulden terugbetalen, vermeerderd met de rente sinds april 1942. Toch pleitte eigenaar Samuel Herschel voor volledig rechtsherstel. Hoewel zijn panden vóór de onteigeningsverordening verkocht waren, was duidelijk dat de nieuwe eigenaren profiteerden van zijn hachelijke positie. Herschel vroeg de rechter om het vonnis te herzien, maar dat gebeurde niet.¹⁵ Dat klopt ook met de regels: panden die vóór de onteigening verkocht werden, hadden geen recht op rechtsherstel vanuit het nietig verklaren van die onteigening.

Voor de 39 onteigende en verkochte percelen in Den Helder hebben we vastgesteld of rechtsherstel heeft plaatsgevonden. De zekerste weg om dat te doen, is het kadaster. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen, genoteerd op leggers per eigenaar, geven een goed beeld van de eigendoms-geschiedenis. De kadastrale leggers bevatten basale informatie over koper en verkoper, eventueel aangevuld met gegevens over opvolging en erfgenamen. Ze vermelden de onteigening in 1941, de eventuele verkoop aan een nieuwe eigenaar en een aantekening als er rechtsherstel plaats heeft gevonden na de oorlog.

Voor een aantal gevallen hebben we ook een NBI-dossier ingezien: van de erfgenamen van een nog afwezige rechtmatige eigenaar, of juist van een oorlogskoper die onderhandelde over teruggaaf. Voor de panden waarvoor na deze zoektocht nog steeds geen zekerheid bestond, hebben we gekeken in de geschillendossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel. Daarin staat kort welke regeling er is getroffen en of teruggave heeft plaatsgevonden. De vlotste zaken van rechtsherstel in Den Helder werden in 1947 afgedaan. Een enkele zaak werd pas in 1951 geregeld.

Op deze manier kunnen we vaststellen dat rechtsherstel bij 37 percelen heeft plaatsgevonden. Bij 2 percelen weten we dat niet zeker. Het gaat hier om Loodsgracht 26 en Middenstraat 119, beide van Daniël Salomon Beek – de man uit het voorbeeld in hoofdstuk 1. Na de oorlog wees het NBI een beheerder aan voor de bezittingen van de ‘afwezige’ Beek. Hij was ongehuwd, had geen kinderen en zijn zussen waren ook tijdens de oorlog vermoord. Nabestaanden meldden zich vooralsnog niet. Uit zijn NBI-dossiers blijkt dat in 1948 voor twee percelen grond rechtsherstel werd geregeld. Het andere onroerend goed van Beek was niet verkocht tijdens de oorlog. In de laatst bekende vermogensopstelling van 1951 stond hiervoor een vordering uit bij de NGV.¹⁶

Rechtsherstel vond dus ook in Den Helder vrijwel altijd plaats. Bij twee panden ontbreken de bewijzen daarvoor, en de kans bestaat dat hier geen rechtsherstel plaatsvond. Maar omdat er wel een beheerder aangewezen was, staat vast dat het vermogen van Beek niet zomaar verdween. Het NBI streefde wel naar rechtsherstel. Dat dat in de chaos van de naoorlogse jaren in Den Helder soms niet lukte, is begrijpelijk.

Grootboekinschrijving

Wat het naoorlogse rechtsherstel in Den Helder ingewikkeld maakte, is dat er soms geen steen meer overeind stond. Voor oorlogsschade was al in 1940 een algemene regeling in het leven geroepen. Zogenoemde Schade Enquête Commissies berekenden het schadebedrag. De gedupeerde eigenaar kreeg een inschrijving in het **Grootboek voor de Wederopbouw**, waardoor hij van het Rijk een geldbijdrage kreeg om zijn huis opnieuw te bouwen. Voor panden die gevorderd en gesloopt werden voor oorlogsdoeleinden, zoals in Den Helder in 1944 op grote schaal plaatsvond, gold dezelfde regeling. Eigenaren zouden het inschrijvingsbedrag ontvangen op het moment dat het gebouw op hun perceel

De Duitse bezetter stelde in 1940 het Grootboek voor de Wederopbouw in voor gedupeerden van oorlogshandelingen. Na de bevrijding nam de Nederlandse overheid het Grootboek voor de Wederopbouw over.

opnieuw werd gebouwd. Totdat het nieuwe pand er stond, ontvingen zij elk halfjaar 4 procent rente op het inschrijvingsbedrag.

Na de oorlog stonden voor Den Helder 2.134 inschrijvingen in het Grootboek voor de Wederopbouw. Het duurde lang voordat huizen opnieuw werden gebouwd, dus de uiteindelijke uitkering van de grootboekinschrijving liet op zich wachten. In 1948 kreeg gemeente Den Helder toestemming om de afzonderlijke percelen van de staat over te nemen, in het belang van de wederopbouw. Zo kreeg de gemeente de beschikking over de percelen. Particuliere eigenaren behielden wel hun inschrijving in het Grootboek voor de Wederopbouw, en dus hun financiële claim op de landelijke overheid.¹⁷

De grootboekinschrijving gold voor alle eigenaren van gebombardeerde en gesloopte huizen, dus ook voor Joodse eigenaren. In het kader van rechtsherstel is het van belang of de rechtmatige eigenaren van onteigende en gesloopte panden de bijdragen uit het Grootboek voor de Wederopbouw ontvingen. Eerder onderzoek toont aan dat de meeste Joodse eigenaren in de administratie van het Grootboek voor de Wederopbouw stonden. Dat is een teken dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Rechtsherstel betekent in dit geval niet de teruggaaf van een pand, maar de overdracht van een inschrijving in het Grootboek als een soort waardepapier. De rechtmatige eigenaren of hun nabestaanden kregen dan de uitkeringen op basis van deze inschrijving.¹⁸

In het Nationaal Archief liggen duizenden pakken met dossiers over grootboekinschrijvingen, met gegevens over het hele land. Tot 2030 zijn die dossiers niet openbaar.¹⁹ Onderzoekers kunnen een verzoek indienen persoonsdossiers in te zien, maar dat is erg tijdrovend. Wel is voor gemeente Den Helder een overzichtsdossier bewaard gebleven dat gemeenteamtbanen gebruikten voor hun administratie, en dat tot begin jaren zestig is bijgewerkt. Daarin konden we het merendeel van de adressen makkelijk terugvinden en zagen we dat de inschrijvingen weer werden overgedragen aan de rechtmatige eigenaren.²⁰ De synagoge was één van de panden met een grootboekinschrijving die weer werd overgedragen aan de Israëlitische Gemeente. Wannéér dit gebeurde, valt uit deze bron niet te achterhalen.²¹

In de doorgenomen NBI-dossiers vonden we een aanwijzing over de manier waarop de grootboekinschrijvingen meetelden bij het vermogen. De beheerder van de bezittingen van Mietje Beek-Oudkerk noteerde in 1951 in een vermogensoverzicht dat voor Breestraat 38/40, Laan 54, Oude Kerkstraat 3 en Zwaanstraat 13 via een schikking de grootboekinschrijving was overgenomen. Ook werden de halfjaarlijkse uitkeringen met terugwerkende kracht vergoed. Het was blijkbaar gebruikelijk om ook deze inkomsten met de oorlogskoper te verrekenen.²²

De regeling zorgde voor financiële steun na oorlogsschade, maar dat betekende niet automatisch dat alle schade werd vergoed. Het mislopen van huurinkomsten werd bijvoorbeeld niet verrekend. Ook duurde het vaak jaren voordat panden werden herbouwd. En de waarde waarop een woning, winkel of bedrijfsruimte tijdens de oorlog was getaxeerd, was niet altijd hoog genoeg

om alle kosten van herbouw te dekken. Veel woningeigenaren in Den Helder hadden deze problemen.

De regeling van de grootboekinschrijvingen was voor alle burgers hetzelfde. Daarom hebben we de precieze financiële ontwikkelingen in dit onderzoek niet verder meegenomen. Onderzoek in de administratie maakt vooral duidelijk dat de gemeente geen uitzondering maakte voor Joodse bewoners.

Den Helder had, als een van de zwaarst getroffen steden in het land, het langst met de grootboekinschrijvingen te maken. De landelijke regeling stopte op 31 december 1954, maar voor Den Helder, Velzen en Zandvoort werd een uitzondering gemaakt. In 1958 stonden er nog altijd 345 inschrijvingen open: voor 213 woningen, 37 woon- en winkelhuizen en 41 bedrijfsruimtes waren nog geen herbouwplannen in de maak. De gemeente had inmiddels 54 inschrijvingen afgekocht. Het college van B en W stuurde in 1960 nog een brief aan alle betrokkenen om te waarschuwen dat ze nu snel een bouwplan moesten inleveren. In 1961 eindigde de regeling en vervielen de laatste ongeveer 34 inschrijvingen. Er waren geen bouwplannen voor deze percelen ingediend en het geld werd dus ook niet uitgekeerd. Ook de inschrijving op het pand Kanaalweg 77/78 – de synagoge – verviel op dat moment.²³

Parallel aan de grootboekinschrijvingen liep de regeling voor herstelkosten van panden. Gemeente Den Helder bleek in de eerste maanden na de oorlog meer uitgekeerd te hebben dan het Rijk aan de gemeente vergoedde. De gemeente probeerde het te veel uitgekeerde geld bij eigenaren terug te vorderen, wat lang niet altijd lukte. Rekeningen werden om allerlei redenen niet betaald. Huiseigenaren woonden al lang niet meer in Den Helder, ze waren het niet eens met verbouwingen die gedaan waren of ze vonden het gewoon onjuist om deze uitkering terug te betalen. In 1954 probeerde de gemeente een regeling af te spreken voor de laatste tientallen gevallen. Men besloot sommige bedragen als oninbaar op te nemen. Voor de Joodse begraafplaats stond toen ook nog een bedrag van 226 gulden open. Het is goed voor te stellen dat het bestuur van de Joodse gemeente, die vrijwel helemaal ontmanteld was, uit principe niet wilde betalen. Maar dat staat niet in de bronnen. We weten ook niet of het bedrag ooit terugbetaald is.²⁴

Gemeentebelastingen

De gemeente speelde geen rol in de procedure van rechtsherstel, dat was een landelijke regeling. Wel kon de gemeente verschil maken bij de inning van achterstallige gemeentebelastingen. Voor dit onderzoek zochten we uit hoe de besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen is verlopen. Daarvoor bekeken we notulen en besluiten van de gemeenteraad en het college B en W. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers. Als extra toets zochten we naar boetes en naheffingen in NBI-dossiers die opgemaakt werden tijdens de rechtsherstelprocedures.

Vanaf het moment dat de Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn onroerend goed verloor, ging ook zijn verplichting om belastingen te betalen over op de beheerder. De gemeente had hierdoor altijd een adres waar de belastingaanslag naartoe kon: ANBO of Everout, in het geval van Den Helder. Zeker in 1941 en 1942 werden deze aanslagen keurig betaald, en zodra een woning verkocht was, ging de aanslag naar de oorlogskoper. Uit onderzoek in andere steden blijkt dat de gemeenten pas inkomsten misliepen in 1943 en – vooral – na september 1944. Na **Dolle Dinsdag** was duidelijk dat nazi-Duitsland aan de verliezende hand was. Duitse instanties en oorlogskopers betaalden vanaf dat moment minder trouw belasting, en sommigen ontvluchtten het land. We kunnen verwachten dat kopers in Den Helder al eerder stopten met belasting betalen. Het gemeentelijk apparaat moest haar werk doen in een half onttakelde stad en een groot deel van de panden stond leeg.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. De voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

Voor dit onderzoek is vooral belangrijk hoe de gemeente omging met eventuele betalingsachterstanden na de oorlog, en dan in het bijzonder van Joodse burgers en hun nabestaanden. Werd daar een uitzondering voor gemaakt? De Rijksoverheid hief in het midden van de 20^e eeuw de meeste belastingen. Deze directe belastingen laten we in dit onderzoek buiten beschouwing. In Den Helder hief de gemeente ‘wegenbelasting’, op andere plekken ook wel **straatbelasting** genoemd. De belasting kon kwijtgescholden worden voor panden die minstens zes maanden op rij helemaal ontruimd, ongebruikt en onverhuurd waren gebleven. Meer steden hadden zulke regelingen. Zeker voor Den Helder was het geen dode letter, gezien de vele burgers die uit de stad waren gevlucht en de grootschalige afbraak in 1944. Probleem was wel dat zo’n aanvraag binnen een maand gedaan moest worden. Dat was een onmogelijke opgave voor wie gedwongen de stad had verlaten.

Lokale belasting op eigendommen en erven die aan openbare land- of waterwegen lagen. Deze bedroeg 6 procent van hun belastbare opbrengst.

Bij gebrek aan de originele **belastingkohieren** van tijdens en na de oorlog kunnen we niet meer systematisch nagaan of individuele aanslagen altijd betaald werden. Bijna geen enkele gemeente heeft deze archiefbronnen nog. Volgens archiefprotocol zijn de kohieren jaren geleden al vernietigd. Voor Den Helder zijn in het archief helaas ook geen verzamelstaten of grootboeken, die in sommige andere gemeenten houvast bieden. De enige bron die informatie geeft, zijn de jaarrekeningen van de gemeente. Daarin staat hoeveel inkomsten de gemeente in totaal uit belastingen ontving. Soms staat hierin nog wel een kopje ‘achterstallige betalingen uit het vorige dienstjaar’, maar ook dit is voor Den Helder niet het geval. Of er aanslagen werden gestuurd voor openstaande rekeningen en hoe strikt de inning werd gecontroleerd, kunnen we uit deze bronnen niet achterhalen.

Overzichten van de belastinginning met op naam en/of leggerartikel gestelde belastinggegevens.

Dát er problemen waren met de belastinginning, is duidelijk. Gemeente Den Helder liep tijdens de oorlog elk jaar tonnen aan inkomsten mis. Niet alleen de straatbelasting, maar ook andere lokale belastingen als vermakelijkheidsbelasting, hondenbelasting en rechten voor de burgerlijke stand kwamen nauwelijks meer binnen. Van de Rijksoverheid kreeg de gemeente tegemoetkomingen om de geleden schade te beperken. Maar die

bijdragen dekten tijdens de oorlog een steeds kleiner deel van het tekort.²⁵ Ook na de oorlog kampte de gemeente met grote tekorten.

In de notulen van B en W en de gemeenteraad komt de straatbelasting af en toe aan de orde, maar nooit op het niveau van de individuele belastingbetaler. De belastingverordening die op 20 december 1940 in de raad was goedgekeurd, werd vanaf 1 januari 1944 vernieuwd. Bij deze vernieuwing veranderde maar één ding: de eigenaren van straten die afgebroken waren, hoefden geen ontheffing meer aan te vragen, maar kregen die automatisch. De straten waar het om ging, worden met naam genoemd. Waarschijnlijk was dit bedoeld om administratieve rompslomp te voorkomen. Bij de volgende hernieuwing van de verordening, eind 1946, bepaalde de raad dat de regeling nog gold en dat deze eigenaren geen ontheffing meer hoefden te vragen.²⁶ Dit was een algemene regeling, bestemd voor duizenden huizeigenaren die anders belasting moesten betalen voor een perceel dat niet meer bestond.

Uit de notulen van de gemeenteraad en B en W blijkt niet dat men sprak over andere versoepelingsregelingen. Er werden ook geen bezwaarschriften ingediend over straatbelasting die over de oorlogsjaren betaald moest worden. Wel kwamen af en toe verzoeken binnen voor korting op de erfpachtcanon. Daarbij zaten geen Joodse onteigende burgers of hun beheerders.

In 1947 sprak het college van B en W over de verloren inkomsten aan straatbelasting over de jaren 1944 tot en met 1946. In totaal was er 55.400 gulden niet betaald. Dat bedrag werd meegenomen in de beschikking tot toekenning van extra geld van het ministerie van Binnenlandse Zaken.²⁷ Daarmee werd deze post afgesloten. Na die tijd zullen geen aanmaningen meer zijn verstuurd.

Openstaande rekeningen

Om het gemeentebeleid rondom belastingheffing nog eens te controleren, hebben we ook gekeken naar bronnen die gaan over rechtsherstel. Openstaande rekeningen uit de oorlogsjaren zouden een spoor kunnen achterlaten in de NBI-dossiers van Joodse vermisten, en van oorlogskopers wier bezittingen onder beheer waren gesteld. Oorspronkelijke eigenaren waren na rechtsherstel weer verantwoordelijk voor belastingbetaling vanaf het moment van onteigening. Zulke berekeningen werden in de uiteindelijke schikkingen tot op de cent nauwkeurig tegenover elkaar afgezet.

In de NBI-dossiers die we onderzochten om te achterhalen of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden, troffen we geen bonnen of aanmaningen voor gemeentebelastingen aan. Wel vonden we vrijwel altijd een kostenpost 'belastingen', die de beheerder had opgevoerd. Meestal was die post niet omschreven. Omdat bekend is dat achterstallige belastingen vooral voorkwamen bij niet-verkochte Joodse onteigende panden, hebben we dossiers aangevraagd van drie Joodse eigenaren van niet-verkochte panden: Maurits Salomon Godschalk, zijn zoon Jacob Godschalk en de broers Polak.

In het NBI-dossier van Maurits Salomon Godschalk komt de gemeente voor als crediteur én debiteur. Godschalk woonde sinds 1921 in Den Helder. Hij was daar getrouwd met Leentje Coltof. Hij opende een kledingzaak in de

Koningstraat (58/60), die hij in 1937 overdroeg aan zijn zoon Jacob Salomon. Zelf opende hij toen een nieuwe vestiging in Castricum. In 1942 dook de hele familie onder in de buurt van Ommen. Een jaar later werden zij ontdekt. Maurits Salomon werd ter plekke neergeschoten. Zijn vrouw, zoon en schoondochter werden gedeporteerd en vermoord in de kampen. Ook zijn dochter en schoonzoon ontkwamen niet aan deportatie.²⁸

Godschalks bezit was in 1941 onteigend. Hij had eeuwigdurende erfpacht op Singel 118 en bezat zowel Koningstraat 59 als het rijtje van vier huizen dat daarnaast lag (61 t/m 67). Dat perceel was bekend als De Roskam. Geen van de panden werd tijdens de oorlog verkocht. De gemeentelijke aanslagen waren dus sinds 1941 verstuurd aan de Duitse beheerder, de NGV. De Roskam werd in de tussentijd wel verhuurd en uitgebaat als Café Nijpels. Ook de huur werd betaald aan de beheerder.²⁹

De NBI-beheerder die na de oorlog was aangesteld om de financiën van Maurits Salomon Godschalk te behartigen, vroeg in 1947 toestemming om De Roskam te verkopen aan de huurders. Erfgenamen had hij nog niet kunnen vinden. Door verkoop konden de openstaande hypotheeklasten en andere rekeningen betaald worden. Als het perceel nu verkocht werd, dan bleef de balans positief. In de opgestelde lijst met kosten en baten moest de gemeente nog betalen voor de huur van een ander pand waar Godschalk mede-eigenaar van was (Singel 118, 588,68 gulden). Ook ontving ze nog geld voor de straatbelasting 1945-1946 (225,56 gulden). Het waren berekeningen die de logica van het rechtsherstel volgden. De beheerder pluste en minde alle rekeningen en vorderingen die bij hem werden ingediend.³⁰

Dezelfde beheerder was ook verantwoordelijk voor Godschalks zoon, Jacob Salomon. Een NBI-controleur was in 1947 erg tevreden over de beheerder. Hij had oude belastingschulden die op het onroerend goed (Koningstraat 58/60) drukten aangezuiverd, door de panden voor een goede prijs te verhuren. Als hij kosten declareerde, waren er kasbewijzen van. Ook probeerde hij teruggevonden roerend goed te verkopen, deed hij moeite om in 1943 ontstane bezettingsschade te vorderen bij de overheid en zocht hij naar mogelijkheden om een claim te doen op gevorderde Duitse tegoeden. De beheerder nam zijn taak serieus.³¹

Belastingachterstanden troffen we ook aan in de NBI-dossiers van drie broers Polak, mede-eigenaren van Musis Sacrum in de Koningstraat. Hun beheerder noteerde bij de lasten de achterstallige straatbelasting van 1944 en 1945, te midden van verschillende persoonlijke leningen en hypotheeken. Het verzoek van de beheerder om het pand te mogen verkopen, om zo de schulden te kunnen betalen en verdere verwaarlozing van het pand te voorkomen, keurde het NBI goed.³²

Het is wrang dat gemeente Den Helder meelifte als er bij verkoop van een Joods onteigend pand geld vrijkwam om de achterstallige belastingen te betalen. Zo voelt het ook onrechtvaardig als nabestaanden van Joodse huizeigenaren terugkeerden en dan geen huis aantreffen, maar alleen een restbedrag bij de beheerder. Toch was het voor de beheerder een verantwoorde keuze – naar de maatstaven van die tijd, gezien de oplopende

kosten en de onzekerheid of er nog een nabestaande zou opduiken. Het zijn boekhoudkundige afrekeningen waar ook erfgenamen van Joodse huizeigenaren destijds bekend mee waren. Levy Grünwald, die we al eerder noemden, en zijn broer hadden respectievelijk nog 2.300 gulden en 4.800 gulden tegoed van hun vermoorde zus Francisca Grünwald. Ze stemden in met verkoop van haar huis en winkelpand in de Koningstraat, zodat ook zij hun rekeningen konden betalen.³³

Concluderend: ondanks dat er geen papieren kwitanties of aanmaningen te vinden zijn in de NBI-dossiers, speelden belastingachterstanden wel een rol in de naoorlogse afrekeningen. Belastingen werden niet automatisch kwijtgescholden. De individuele aanslagen waren voor de gemeente druppels op de gloeiende plaat, maar alle beetjes hielpen. Zoals bij de vorderingen bij de grootboekinschrijvingen al bleek, deed de gemeente moeite om haar geldzaken op orde te krijgen – ook jaren later nog. Dat hoorde voor de gemeente bij haar taak. Het getuigde van kundig bestuur als de gemeentefinanciën weer gezond waren. Voor het noodlijdende Den Helder was dat een belangrijke voorwaarde om vooruit te kunnen met de herbouw van de stad. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen betalingsachterstanden voor Joodse en niet-Joodse burgers.

Noten

- ¹ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ² *Heldersche Courant*, 4-9-1946; RAA 1064, inv.nr. 13492 en 13627; Bremer en Hovestad, 'Ach ik bid en smEEK u'.
- ³ Kila, *De Kille aan het Marsdiep*, bijlage II.
- ⁴ Lemson, *Den Helder Joods verleden*.
- ⁵ Citroen, *U wordt door niemand verwacht*.
- ⁶ RAA 1064, inv.nr. 11538, 11557.
- ⁷ *Heldersche Courant*, 13-6-1945.
- ⁸ Joods Monument nr. 435024, Levy Grünwald; www.jodenin nederland.nl/id/P-3479; Lemson, *Den Helder Joods verleden*.
- ⁹ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ¹⁰ RAA 1064, inv.nr. 13673.
- ¹¹ *Heldersche Courant*, 20-12-1945.
- ¹² RAA 1064, inv.nr. 13675; Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ¹³ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*; Kila, *De Kille aan het Marsdiep*.
- ¹⁴ NA 2.09.48.02, R. 8802; 2.09.16.02, inv.nr. 33424.
- ¹⁵ NA 2.09.48.02, R. 9182.
- ¹⁶ NA, NBI 2.09.16.02, inv.nr. 33315, 33316.
- ¹⁷ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*; Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*.
- ¹⁸ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*.
- ¹⁹ NA, Grootboek Wederopbouw 2.08.65.
- ²⁰ Met vriendelijke dank aan Paul Schippers, geograaf van de gemeente Den Helder.
- ²¹ Dat zou een zoektocht in de afzonderlijke inschrijvingen van het Grootboek voor de Wederopbouw vragen, over de periode 1944-ca.1960. Een mogelijke ingang zouden nog de Grootboekkaarten kunnen zijn, RAA, 883, inv.nrs. 13948-13951.
- ²² NA 2.09.16.02, inv.nr. 33424.
- ²³ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*; RAA 1064, inv.nr. 11578.
- ²⁴ RAA 1064, inv.nrs. 11586, 11592; *Heldersche Courant*, 8-10-1949.
- ²⁵ Schendelaar, *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog*.
- ²⁶ RAA 1064, inv.nrs. 13489, 13492, 13493.
- ²⁷ RAA 1064, inv.nr. 13675.
- ²⁸ Joods Monument nr. 38301.
- ²⁹ *Heldersche Courant*.
- ³⁰ NA 2.09.16.05, inv.nr. 63471.
- ³¹ NA 2.09.16.04, inv.nr. 4816.
- ³² NA 2.09.16.11, inv.nr. 142085.
- ³³ NA 2.09.16.15, inv.nr. 84156.

6. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Den Helder

De percelen met een * gemarkeerd staan niet in de Verkaufsbücher, maar zijn wel onteigend Joods bezit.

Deze adressen zijn via aanvullend kadasteronderzoek gevonden.

De percelen met een # gemarkeerd zijn tijdens de oorlog gevorderd, en de bebouwing erop is gesloopt.

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
2e Vroonstraat 16	E 1959 / 13761	Mietje Emanuel Oudkerk	Willem Arnoldus Ran (1943)	1948
Achterbinnenhaven 26-27-29	C 4277 / 8697	David de Jong	1 ^o : Jan Visser (1943) 2 ^o : Paula Anna Wilhelmina Urbraun (1944)	1950
Badhuisstraat 24	B 856 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins, Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Binnenhaven 2-3	C 8603 / 8646	Nathan Coltof	Niet verkocht	n.v.t.
Binnenhaven 35	C 4589 / 5456	Abraham van Gelder en Frederika van Esso	Niet verkocht	n.v.t.
Binnenhaven 37-38	C 5673 / 15781	Abraham van Gelder en Frederika van Esso	Niet verkocht	n.v.t.
Binnenhaven 45	C 4958 / 8646	Nathan Coltof	Niet verkocht	n.v.t.
Blomdwarssteeg 2 #	D 324 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Blomsteeg 10-12 #	D 343 en D344 / 4774	Salomon Meijer Manheim	Niet verkocht	n.v.t.
Bouw- en weiland z.a.*	C 1938, C 1941, C 1945 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jan Franciscus Romar (1942)	1949
Breestraat 38-40 #	D 4157 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	1 ^o : Cornelis Doorn (1942) 2 ^o : Christiaan Goes (1943)	1950
Breewaterstraat 22	E 2792 / 15940	Fronica de Lange, weduwe van Izaïc Davidson	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Breewaterstraat 69	E 4100 / 1152	Levi Grünwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Crocusstraat 57*	E 6576 / 14114	Maurits Warendorfen gemeente Den Helder	Niet verkocht	n.v.t.
Dijkweg 62-63* #	D 3725 / 11693	Meijer Mozes Polak	Schenking om niet aan Jan Andries Korff en Jeannete Polak (1944)	n.v.t.
Hoogstraat 2-4-6-8-10-12	E 3470, E 3379 t/m E 3383 / 8975	Levie Elte	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Hoogstraat, huisnummer onbekend*	E 2095 / 14357	Hartog Philipp Benedictus Polak en Jacob Benedictus Polak en consorten	Niet verkocht	n.v.t.
Huis en schuur bij weiland z.a.*	C 6502 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jan Franciscus Romar (1942)	1949
Kanaalweg 62* #	D 3022 / 8697	David de Jong	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 70* #	D 1088 / 10730	Natan van Engel en Rachel Berendina Davidson	Niet verkocht	n.v.t.

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Kanaalweg 74* #	D 3830 / 8156	Debora Grishaver	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 75* #	D 3287 / 15453	Mozes Aron Grünwald / de Firma Grünwald en zoon	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 77* #	D 3943 / 657	Israëlitische Gemeente te Den Helder	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 110* #	D 2772 / 8705	Levie Benoit Moise Polak	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 155*	D 4252 / 7963	Levie Colthof	Niet verkocht	n.v.t.
Kanaalweg 157-158 #	D 1305 / 11693	Meijer Mozes Polak	Schenking om niet aan Jan Andries Korff en Jeannete Polak (1944)	n.v.t.
Kanaalweg 194* #	E 1312 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Keizersgracht 157 / Nieuwe Brugstraat 2	C 5669 / 12657	Eva Vrieslander	Karel Hendrik Raimond Sindorff (1944)	1949
Keizerstraat 3	E 3620 / 8646	Nathan Coltof	Niet verkocht	n.v.t.
Keizerstraat 47	E 803 / 13499	Paul Julius Steinberg	1 ^o : Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944) 2 ^o : Reindert Kwast (1944)	1948
Keizerstraat 51	E 805 / 8646	Nathan Coltof	Niet verkocht	n.v.t.
Keizerstraat 76	E 2647 / 15420	Heijman van Praag	Nicolaas Wilhelmus van der Steen (1942)	1947
Keizerstraat 90*	E 3575 / 8092	Mozes de Jongh	Niet verkocht	n.v.t.
Keizerstraat 98*	E 2849 / 13620	Leon de Jongh	Niet verkocht	n.v.t.
Keizerstraat 122	E 3240 / 6604	David en Francisca Grünwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Kerkhofsiaan	B 252 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jacobus Hoogendijk (1943)	1948
Koningstraat 3-5	E 4049 / 8975	Levie Elte	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Koningstraat 4*	E 5391 / 6604	Francisca Grunwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Koningstraat 14*	E 2829 / 6604	David en Francisca Grünwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Koningstraat 21	E 4160 / 13385	Henri Blits, Jacques Blits en Coenraad Veerman	Lubertus Krul (1943)	1947
Koningstraat 37-41	E 4925 / 4774	Salomon Meijer Manheim	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Koningstraat 55	E 1899 / 8092	Mozes de Jong	Johan Marie de Visser (1942)	1948

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Koningstraat 58-60*	E 7136 / 15093	Jacob Salomon Godschalk	Niet verkocht	n.v.t.
Koningstraat 59-61-63-65-67*	E 5637 / 12303	Maurits Salomon Godschalk	Niet verkocht	n.v.t.
Koningstraat 79*	E 2063 / 10938	Hartog Philipp Benedictus Polak en Jacob Benedictus Mozes Polak en consorten	Niet verkocht	n.v.t.
Koningstraat 115-119	E 590 / 7963	Levie Colthof	1 ^c : Cornelis Petrus Vader (1944) 2 ^c : Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Kooisteeg 1 en 3* #	D 386 en D 387 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Kroonstraat 31 / Keizerstraat 32*	E 650 / 8704	Abraham Coltof	Niet verkocht	n.v.t.
Laan 25 #	D 2577 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Laan 54 #	B 3157 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Niet verkocht	n.v.t.
Laan, huisnummer onbekend* #	D 2584 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Langestraat 50 a-c-e #	D 189 / 13385	Henri Blits, Jacques Blits en Coenraad Veerman	Niet verkocht	n.v.t.
Langestraat 106 #	D 2923 en D 2924 / 4774	Salomon Meijer Manheim	Niet verkocht	n.v.t.
Loodsgracht 13	E 3279 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Loodsgracht 26	E 1942 / 6909	Daniel Salomon Beek	Overdracht naar Jan Pieké (1943)	Onbekend
Middenstraat 119 #	D 681 / 6909	Daniel Salomon Beek	Hendrik Burgers en Cornelis Burgers (1944)	Onbekend
Middenstraat, huisnummer onbekend* #	D 2362 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Middenstraat, huisnummer onbekend* #	D 2363 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Middenvliet 7 (Koegras)*	C 7346 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jan Franciscus Romar (1942)	1949
Molengracht 7	D 3985 / 13331	Frans Grünwald, Eva Gilly Frankenberg en Louise Frankenberg	Niet verkocht	n.v.t.
Nieuwe Brugsteeg 1-3-5-7	C 8602 / 8646	Nathan Coltof	Niet verkocht	n.v.t.

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Nieuwstraat 2-6 en Spoorgracht 43-44	C 6781 / 15420	Heijman van Praag	Niet verkocht	n.v.t.
Oude Kerkstraat 3 #	D 4156 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jan Hendrik Glas (1943)	1948
Paardenstraat, huisnummer onbekend* #	D 410 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Paardenstraat, huisnummer onbekend* #	D 411 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Prins Hendriklaan 1a	E 2834, E 2835, E 2836, E 2837 / 12263	Francisca Grunwald en gemeente Den Helder	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944) + Gemeente Den Helder	1948
Prinsenstraat, huisnummer onbekend*	E 1815 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Ruijghweg 99	C 7761 / 12255	Leonard Pinkhof en gemeente Den Helder	Gemeente Den Helder en Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Schagenstraat 22	E 209 / 13841	Mozes Aron Grünwald, Andries Grünwald en Frans Grünwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Singel 118	E 5466 / 11936	Gemeente Helder en Maurits Salomon Godschalk	Niet verkocht	n.v.t.
Sluisdijkstraat 36*	E 757 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Smidstraat 11* #	D 747 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Smidstraat, huisnummer onbekend* #	D 749 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Smidstraat, huisnummer onbekend* #	D 751 / 6909	Daniel Salomon Beek	Niet verkocht	n.v.t.
Soembastraat 7*	E 6548 / 12255	Leonard Pinkhof en gemeente Den Helder	Gemeente Den Helder en Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Spoorgracht 39	C 3981 / 15420	Heijman van Praag	Niet verkocht	n.v.t.
Spoorstraat 15	E 2748 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Spoorstraat 43	E 2235 / 7963	Levie Colthof	Gerardus Konijn (1942)	1947
Spoorstraat 57	E 4440 / 14742	Henny Leefsma	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1948
Spoorstraat 83-85	E 3124 / 7963	Levie Colthof	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1943)	1947
Spoorstraat 93-95	E 2235, E 2943 / 7963	Levie Colthof	Gerardus Konijn (1942)	1947

Adres	Kadastraal nr. / leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Spoorstraat 96	E 1178 / 8646	Nathan Coltof	Gerardus Konijn (1942)	1947
Spuistraat 15-23 en 33-35	E 1798 t/m 1802, E 1808, E 1809 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Niet verkocht	n.v.t.
Tuin Huisduinen*	B 559 / 6909	Daniel Salomon Beek	Petrus Jacobus Bruin (1942)	1948
Vlamingstraat 8-10	E 2290 en E 2291 / 13841	Mozes Aron Grünwald, Andries Grünwald en Frans Grünwald	Dirk Kwast en Reindert Kwast (1944)	1947
Vlootstraat 10-12 #	D 4111 en D 4112 / 13385	Henri Blits, Jacques Blits en Coenraad Veerman	Niet verkocht	n.v.t.
Weiland z.a.*	B 167 en B 168 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Jan Junior Makelaar (1942)	1951
Weilanden Heldersche Polder*	E 2804 en E 2806 / 6909	Daniel Salomon Beek	Jan Lampert (1942)	1948
Weilanden*	B 43 en B 47 / 6909	Daniel Salomon Beek	Petrus Jacobus Bruin (1942)	1948
Weststraat 3 #	D 3023 / 9945	Salomon Prins, Sophia Prins en Salomon Jacob Prins	Gregorius Johannes Straatman (1942)	1947
Zuidstraat 88*	C 6428 / 8330	Aron Salomon Kannewasser, Leon Kannewasser, Salomon Leon Kannewasser	Niet verkocht	n.v.t.
Zuidstraat 92	C 5812 / 12567	Eva Vrieslander	Niet verkocht	n.v.t.
Zwaanstraat 13* #	D 2758 / 7009	Léon Samuel Beek en Mietje Emanuel Oudkerk	Niet verkocht	n.v.t.

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Ambriola, Jack. *De Joodse Begraafplaats in Huisduinen* (Den Helder: Helderse Historische Reeks 27, 2015).
- Baar, Jan van. *De familie Drukker en de tragiek van joods Alkmaar* (Alkmaar: Stichting Alkmaarse Historische Publicaties, 2020) Alkmaarse Historische Reeks XIX.
- Bremer, Jan T. 'Joden in Nieuwediep', *Levend verleden* (1 juni 2017) 21-27.
- Bremer, Jan T., en Peter Hovestad. *'Ach, ik bid en smee u, laat mij terugkomen in Den Helder'. Vijfenzeventig jaar woningstichting* (Den Helder: Woningstichting Den Helder, 1997).
- Eijk, Koen van, en Willemien Schenkeveld (red.). *Oorlogsjaren. Oorlogsherinneringen van Noord-Hollanders 1940-1945* (Alkmaar: HDC Media, 2011).
- Kila, Joop D. *De Kille aan het Marsdiep. Anderhalve eeuw Joodse gemeenschap in Den Helder* (Den Helder: Helderse Historische Vereniging, 1999).

Lemson, Ger. *Den Helder Joods verleden. Genealogisch overzicht van de in Den Helder geboren en in de concentratiekampen omgekomen Joodse inwoners van Den Helder* (mei 2015).

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Levend Verleden: Helderse oorlogswonden (Den Helder: Helderse Historische Vereniging, 2015).

Schendelaar, Rens. *Den Helder in de Tweede Wereldoorlog 1940-1945* (Den Helder: Helderse Historische Reeks 18, 2004).

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga. Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.

- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Regionaal Archief Alkmaar (RAA)

0591 Gemeente Schagen, 1943-1979

1064 Gemeente Den Helder, 1919-1994

Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA)

0018 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1851-1943

0456 Kabinet van de Commissaris van de Koningin van Noord-Holland, 1943-1976

0641 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1944-1989

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningonderzoek

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Joods Monument Zaanstreek

www.joodsmonumentzaanstreek.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Krantenbank Koninklijke Bibliotheek

www.delpher.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften

kranten.archiefalkmaar.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Parlementaire geschiedenis

www.parlement.com

Stichting Herdenkingsstenen Den Helder

herdenkingsstenendenhelder.org

